

Сергій Анатолійович Каріков
Кандидат історичних наук, доцент
Доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін
Національного університету цивільного захисту України
(м. Харків)
karikov.nuczu@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5121-4103.

ВПЛИВ ПОЛІТИКИ КУРФЮРСТА МОРИЦА САКСОНСЬКОГО НА ПОДІЇ «КНЯЗІВСЬКОЇ ВІЙНИ»

Розглянуто політичну діяльність курфюрста Моріца Саксонського. Проаналізовано особливості політики Моріца у зв'язку з подіями «Князівської війни» 1552 р. Встановлено, що дії Моріца сприяли подальшому утвердженню курфюршества Саксонського як земельної держави раннього Нового часу.

Ключові слова: курфюрст Моріц Саксонський, «Князівська війна», конфесіоналізація, Реформація, курфюршество Саксонське.

Sergiy Karikov
(Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor,
Associate Professor of Department of Social and Humanitarian Disciplines,
National University of Civil Defense of Ukraine
karikov.nuczu@gmail.com

THE INFLUENCE OF THE ELECTOR MORITZ OF SAXON' POLICY AT THE EVENTS OF “PRINCELY WAR”

The Elector Moritz of Saxon' political activity is considered. The peculiarities of Moritz' policy in connection with the events of the “Princely War” in 1552 are analyzed. It is established that the actions of Moritz contributed to the further consolidation of the Electorate of Saxony as a land state of the early Modern Age.

Key words: Elector Moritz of Saxon, “Princely War”, confessionalization, Reformation, the Electorate of Saxony.

Політична діяльність Моріца Саксонського належить до важливих проблем історії Німеччини епохи Реформації. Її висвітлення пов'язане зі з'ясуванням сутності тривалої політичної боротьби між імператорською владою та територіальними правителями і її наслідків для подальшого розвитку німецьких територій. Окремі сторони політичної діяльності Моріца було розглянуто у працях С. Іссляйба, К. Блашке, Г. Вартенберга, Й. Херрманна,

С. Вінтера, Х. Рудольф, Ю. Івоніна. Однак на сучасному етапі розвитку історіографії зазначена проблема зберігає актуальність. На нашу думку, її подальшому розгляду сприяє звернення до парадигми лютеранської конфесіоналізації, що визначає вектор новітніх досліджень історії реформаційної доби. У зв'язку з цим заслуговує на увагу така складова політики Моріца, як його діяльність напередодні, під час і по завершенні «Князівської війни» 1552 р. оскільки в цих подіях яскраво виявив себе конфесійно-політичний компонент. Саме їх розгляду присвячено нашу статтю.

Після поразки протестантів у Шмалькальденській війні 19 травня 1547 р. було підписано Віттенберзьку капітуляцію, яка зафіксувала передачу повноважень саксонського курфюрста від Йоганна Фрідріха Великодушного до Моріца. Ернестинська лінія правлячої в Саксонії династії Веттінів була змінена альбертинською лінією. Більша частина земель Йоганна Фрідріха була передана під владу Моріца [20, с. 83]. У володінні ернестинської лінії залишилися порівняно невеликі території, поділені між нащадками Йоганна Фрідріха на низку герцогств, мало впливових у політичному відношенні [15, с. 73]. 24 лютого 1548 р. на Аугсбурзькому рейхстазі імператор Карл V здійснив церемонію жалування Моріцу курфюршеського титулу [18, с. 20].

Надана Р. Гроссом оцінка значущості наслідків Віттенберзької капітуляції як «фундаментальних змін у політичних та соціальних відносинах у середньонімецьких землях» [7, с. 120] ґрунтується на розгляді тих положень, які заклали основу подальшого розвитку курфюршества Саксонського як земельної держави раннього Нового часу. До них належали:

- об'єднання більшості Саксонії під владою єдиного правителя;
- відмова представників ернестинської лінії від претензій на володіння альбертинськими територіями.

Водночас, на думку Ю. Є. Івоніна, хоча територіальні володіння Моріца зросли, а сам він здобув титул курфюрста, його роль у політиці Священної Римської імперії після Шмалькальденської війни стала менш значною, ніж у колишніх курфюрстів Саксонії [2, с. 126]. Виникнення зазначеної ситуації, на нашу думку, може бути пояснене насамперед діями імператора Карла V, не

зацікавленого у надмірному посиленні політичного впливу територіальних правителів. Дослідники пов'язують початок відчуження між курфюрстом та імператором із негативною реакцією Карла V на прохання Моріца пом'якшити долю його тестя – ландграфа Філіпа Гессенського, який після поразки євангелічного угруповання був заарештований [12, с. 123]. На думку Ф. Бецоляда, щоб тримати Моріца в невпевненості і залежності, Карл V підтримував суперництво між династичними лініями, перешкоджаючи Моріцу досягнути незалежного становища територіального правителя [1, с. 298].

Закономірно, що Моріц шукав способи підвищити авторитет влади в очах суспільства, прагнучи здійснити її політичну та конфесійну легітимацію. У саксонському регіоні оформилася резиденція як постійне місце перебування курфюрста і його двору. Таким центром став Дрезден [4, с. 189]. Було розроблено програму реформування сфери державного управління, фінансів, судової системи, освіти на території курфюршества Саксонського [22, с. 112]. Моріц став ініціатором перегляду положень Аугсбурзького інтерима, що сприяло розробці теологами більш м'якого їх варіанта – Лейпцизького інтерима, а також дозволив відновити діяльність Віттенберзького університету [19, с. 105]. Зазначені заходи сприяли поступовому подоланню негативного ставлення до нового правителя з боку євангелічних кіл саксонського суспільства, що сприяло активізації політичної активності Моріца.

Протягом певного часу саксонський курфюрст уміло приховував свої плани, розгорнувши лавірування між ворогуючими силами, що дає змогу визнати справедливість його оцінки як «нещадного макіавелліста» [13, с. 32]. Зовні демонструючи підтримку Карла V, Моріц Саксонський на зустрічах з маркграфом Альбрехтом Пруським і курфюрстом Йоахімом Бранденбурзьким підняв питання про звільнення з полону ландграфа Філіпа Гессенського [1, с. 341]. У лютому 1551 р. Моріц уклав союз із Гансом Кюстрінським, що передбачав захист прибічників Аугсбурзького віросповідання на територіях, підконтрольних євангелічним правителям, і відновлення свобод німецького народу [10, с. 207]. У підготовці виступу брали участь князі Північної і Східної

Німеччини; захист Аугсбурзького віросповідання і звільнення Філіпа Гессенського були визначені як їх головні цілі [11, с. 174].

Цілі ж самого Моріца виглядали не простим бажанням зберегти завойовані позиції, а прагненням збільшити власний політичний вплив. Імовірно, активізація союзної політики стала відповіддю саксонського курфюрста на обмеження з боку імператорської влади. Політичний нейтралітет навряд чи виглядав в очах прагматичного Моріца найкращою перспективою, оскільки не гарантував йому покращення особистого становища як у випадку успіху змовників, так і у випадку збереження позицій імператорської влади. Водночас, розглядаючи питання власної участі у виступі проти імператора, саксонський курфюрст насамперед мав вирішити, чи можливо розраховувати, по-перше, на перемогу князівської опозиції, а по-друге – на звільнення в такому випадку ув'язненого курфюрста Йоганна Фрідріха, який прагнув повернути собі колишні володіння в Саксонії. Зрозуміле прагнення Моріца перехопити політичну ініціативу для реалізації першого і недопущення другого варіанта розвитку подій, на нашу думку, сприяли його приєднанню до змовників.

Ведучи активні дії на міжнародній арені, Моріц звернувся до Франції. Підсумком таємної дипломатичної діяльності стала зустріч Моріца з Генріхом II 15 січня 1552 р. у Шамборі, де було досягнуто згоди щодо надання Францією військової підтримки німецьким князям в обмін на передачу фортець Мец, Туль, Верден та Камбре. Договір передбачав надання Генріхом II 100 тис. крон на організацію виступу і 70 тис. крон щомісяця протягом періоду бойових дій. Король Франції надав на підтримку княжої коаліції 35 тис. солдатів, спрямованих до Лотарингії [6, с. 256].

Об'єднавши сили, євангелічні правителі розпочали виступ, який увійшов в історію під назвою «Князівська війна». Її перебіг великою мірою був пов'язаний з діяльністю курфюрста Моріца. Його війська, виступивши 17 березня 1552 р. із Лейпцига, через Тюрінзький ліс попрямували до Франконії. На початку квітня вони досягли Аугсбурга, який після переговорів було здано без бою. Такий успіх покращив можливості княжого угруповання для ведення переговорів з імператором з позиції сили [22, с. 116]. Надалі

війська Моріца розгорнули наступ вглиб австрійських провінцій, оволодівши стратегічною ініціативою, унаслідок чого Карл V був змушений відступити до Тіролю, щоб не потрапити в полон. 23 травня 1552 р., перед тим, як загопи Моріца вступили до Інсбрука, імператор терміново виїхав у Віллах. Разом із ним Інсбрук залишили король Фердинанд та іноземні послы [17, с. 86].

Поразка у «Князівській війні» змусила імперську владу шукати шляхів політичного порозуміння з противниками. У червні 1552 р. у Пассау розпочалися переговори між протестантськими та католицькими правителями. 1 червня Моріц виступив перед учасниками переговорів з усною доповіддю, пізніше сформулювавши її ключові пункти у письмовому вигляді. До них належали: звільнення з ув'язнення Філіпа Гессенського одночасно з виведенням військ Моріца із зайнятих територій, скасування Аугсбурзького інтерима, підтримання релігійного миру зі збереженням прав прибічників «Аугсбурзького віросповідання», відмова визнавати постанови Трієнтського собору [17, с. 137–138]. Імператор усувався від остаточного вирішення конфесійно-політичних проблем у масштабах Священної Римської імперії. Визначений у Пассау вектор конфесіоналізації мав скеровувати на розв'язання релігійних проблем більш широкі кола суспільства, насамперед – представників правлячої верхівки німецьких територіальних держав і міст.

Король Фердинанд і курфюрст Моріц як головні представники сторін конфлікту були зацікавлені в успіху переговорів у Пассау. Міцний мир у Священній Римській імперії міг бути досягнутий тільки завдяки правовому компромісному вирішенню релігійного питання. У такому випадку Фердинанд міг очікувати ефективної допомоги євангелічних князів у боротьбі проти турків-османів, оскільки Моріц був єдиним гарантом забезпечення підтримки з боку протестантських правителів [22, с. 118]. Саксонський курфюрст, за зауваженням Ф. Бецоляда, керувався не фантастичними мріями про всесвітню монархію, створити яку намагався Карл V, а прагматичним бажанням розширити межі особистої територіальної влади [1, с. 361]. Тим самим лютеранська конфесіоналізація поставала складником зміцнення земельної державності курфюршества Саксонського.

Пассауський мирний договір, підписаний 15 серпня 1552 р., скасовував Аугсбурзький інтерим і визнавав лютеранство. Вирішення питання про релігію, засноване на принципі ненасильства і взаємному визнанні лютеранського та католицького віросповідань, було орієнтоване на дотримання постійного миру в німецькому суспільстві. Пассауський договір передбачав звільнення з імператорського полону ландграфа Філіпа Гессенського та герцога Йоганна Фрідріха. Він заклав основу для врегулювання конфесійно-політичної ситуації в Священній Римській імперії, обмежуючи секуляризацію церковного майна і фіксує новий устрій імперського камерального суду [5, с. 464–466]. Угода передбачала, що імператор у майбутньому не повинен використовувати іноземні війська у німецьких землях [16, с. 321]. Зазначена вимога, на нашу думку, стала важливим кроком у напрямі мирного розв'язання тривалого протистояння між лютеранами та католиками, сприяючи розгортанню конфесіоналізації як «внутрішньої справи» німецького суспільства.

Показово, що всі особи, присутні в Пассау як суб'єкти переговорів, дали згоду на визнання положень Пассауського договору, тим самим визнавши загальну необхідність відмовитися від насильства у релігійних питаннях і шукати способів їх мирного врегулювання. Моріц сподівався на те, що зазначене рішення стане основою для розв'язання конкретних проблем релігійного життя в загальнонімецькому масштабі [9, с. XXIII]. Моріц особисто зустрічався з Фердинандом, намагаючись за його посередництва домогтися визнання положень Пассауського договору усіма представниками католицького угруповання [17, с. 389–399]. На думку Й. Херрманна, важливе досягнення Моріца Саксонського полягало в тому, що він переконав соратників прийняти Пассауську угоду, хоча дехто з них був налаштований на продовження воєнних дій. Було досягнуто принципово важливого рішення – протестантські території зберігали свободу віросповідання, а силове розв'язання релігійного питання в масштабах імперії було визнане незаконним, хоча Карл V і розглядав зазначене положення лише як тимчасову поступку [9, с. XXIV]. Домагання лютеранських правителів здобути керівну роль у вирішенні конфесійних питань у своїх

територіях заклали юридичний фундамент, на якому було споруджено будівлю постререформаційного устрою німецького суспільства [14, с. 44].

Після укладання Пассауського мирного договору в німецькому суспільстві тривав пошук можливостей реалізації мирних відносин і їх юридичного закріплення. Так, герцог Крістоф Вюртемберзький протягом переговорів у Пассау разом із герцогом Альбрехтом Баварським та курфюрстом Фрідріхом Пфальцьким запропонував посередництво між євангелічною та католицькою сторонами. Разом із герцогом Вільгельмом Юліхським вони звернулися до Моріца Саксонського, висловивши підтримку встановленню міцного земського миру. Моріц, прагнучи зміцнити правові гарантії для захисту союзників в інших територіях Німеччини, підтримав запропоновану ідею. Так, він погодився допомогти курфюрсту Фрідріху Пфальцькому в організації переговорів щодо створення оборонного альянсу, до якого запропонував долучити Вюрцбург, Майнц і Трір. 29 березня 1553 р. у Гейдельберзі було проведено зустріч пфальцького курфюрста, юліхського, баварського і вюртемберзького герцогів із курфюрстами Майнцьким і Трірським. Метою створення Гейдельберзького альянсу було проголошено збереження миру у Священній Римській імперії на основі Пассауського договору [23, с. XL–XLI]. Крім того, у 1553 р. було підписано Егерську угоду між Саксонією і Габсбургами, що також мала зміцнити мир в масштабах імперії [3, с. 73]. Тим самим виявило себе прагнення німецьких територіальних правителів до закріплення принципів мирного врегулювання конфесійного протистояння.

Після укладання договору у Пассау імператор 27 серпня 1552 р. офіційно звільнив з ув'язнення Йоганна Фрідріха Великодушного. Він був відновлений у правах імперського князя, оскільки не приєднався до противників Карла V протягом підготовки змови і ведення бойових дій. Йоганн Фрідріх підтвердив положення «Віттенберзької капітуляції» 1547 р., відмовившись від претензій на повернення титулу курфюрста. Водночас, незважаючи на протести Моріца, імператор надав Йоганну Фрідріху дозвіл на реконструкцію фортеці Гота, що, відповідно до умов Пассауського договору, могло було визначено як гарантія дотримання свободи віросповідання. Імовірно, таким чином Карл V прагнув

продемонструвати Моріцу межі повноважень останнього і нагадати про можливість змін в існуючому балансі сил у Центральній Німеччині [21, с. XXX]. Моріц висловив Фердинанду занепокоєння щодо того, що Йоганн Фрідріх може отримати політичні гарантії від імператора за рахунок саксонського курфюрста [17, с. 814–817]. Він був зацікавлений у включенні ернестинського правителя до числа суб'єктів Пассауського договору з тим, щоб на Йоганна Фрідріха офіційно поширилися вимоги зазначеної угоди. Це мало забезпечити Моріцу підтримку інших територіальних правителів на випадок спроби колишнього курфюрста повернути собі контроль над Саксонією.

Зазначене питання було розглянуто на зустрічі представників альбертинської й ернестинської ліній в Ейзенберзі в середині травня 1553 р. За її результатами було досягнуто домовленості про дотримання Моріцем та Йоганном Фрідріхом взаємних гарантій. За Йоганном Фрідріхом мало зберігатися титулування «Народжений курфюрстом». Водночас він мав підтвердити визнання рішень щодо реалізації змісту Віттенберзької капітуляції 1547 р. у частині, яка стосувалася повноважень Моріца. Зазначена домовленість мала набути офіційного оформлення до 25 липня 1553 р. [17, с. 877–880]. Обставини, однак, склалися таким чином, що досягнуте рішення не було реалізоване. Після перемоги у «Князівській війні» Моріц Саксонський, який фактично здобув статус лідера серед німецьких правителів, не зміг користуватися плодами політичного лавірування протягом тривалого часу. У конфлікті з маркграфом Альбрехтом Бранденбурзьким, який захопив низку франконських територій, у битві під Зіверсгаузенем 9 липня 1553 р. Моріц отримав смертельне поранення і за два дні пішов із життя [8, с. 156].

Отже, політика Моріца Саксонського напередодні, під час «Князівської війни» та по її завершенні створила умови для подальшого утвердження курфюршества Саксонського як ранньоабсолютистської земельної держави, що стала відігравати активну роль у міжнародних відносинах. Діяльність Моріца виявила необхідність формування політичних союзів як на імперському, так і на загальноєвропейському рівні. Укладання Пассауського договору, принципи якого були закріплені створенням Гейдельберзького альянсу і підписанням

Егерської угоди, засвідчило можливість порозуміння між євангелічними та католицькими правителями. Виснаженість німецьких земель унаслідок тривалої конфесійно-політичної боротьби вимагала подальшого пошуку практичних заходів для досягнення такого порозуміння. У ситуації, коли ані лютеранське, ані католицьке угруповання не мали вирішальної переваги над супротивником, щоб силоміць нав'язати йому власні умови розв'язання конфлікту, єдино можливим варіантом дотримання міцного миру у Священній Римській імперії постав конфесійний компроміс.

Список використаних джерел

1. Бецольд, Ф., 1900, 'История Реформации', Т. 2. СПб.: Изд. Л.Ф. Пантелеева, 390 с.
2. Ивонин, ЮЕ., 1994, 'Мориц Саксонский и загадки его политики', *Ивонин Ю. Е. Императоры, короли, министры. Политические портреты XVI века. Исторические очерки*, Днепропетровск: Изд-во ДГУ, с. 116–128.
3. Прокопьев, АЮ., 2008, 'Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648', СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 483 с.
4. Таценко, ТН., 2011, 'Центральные органы управления в немецких территориальных государствах XVI в.' *Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время*, М.: КДУ, с. 187–210.
5. 'Der Ausgang des "Fürstenkriegs": Passauer Vertrag 1552', 2001, *Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung*, R. A. Müller [Hrsg.], Bd. 3, Stuttgart: Reclam, s. 464–466.
6. Brandi, K., 1979, 'Reformation und Gegenreformation', Frankfurt am Main: Societäts-Verlag, 556 s.
7. Groß, R., 2007, 'Die Wettiner', Stuttgart: Kohlhammer, 324 s.
8. Hauschild, W.-D., 2005, 'Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte', Bd. 2. Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 978 s.
9. Herrmann, J., 2006, 'Die Verhandlungen in Passau und der Passauer Vertrag', *Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen*, J. Herrmann, G. Wartenberg, C. Winter [Hrsg.], Bd. 6, Berlin: Akademie-Verlag, S. XXI–XXIV.

10. Issleib, S., 1907, 'Moritz von Sachsen als evangelischer Fürst. 1541–1553', Leipzig: *Barth*, 214 s.
11. Jung, MH., 2012, 'Reformation und Konfessionelles Zeitalter (1525–1648)', Göttingen: *Vandenhoeck und Ruprecht*, 288 s.
12. Junghans, H., 1996, 'Martin Luther und Wittenberg', München; Berlin: *Koehler und Amelang*, 222 s.
13. Kroll, F.-L., 2014, 'Geschichte Sachsens', München: *Beck*, 128 s.
14. Leppin, V., 2008, 'Die Wittenberger Reformation und die Prozess der Transformation kultureller zu institutionellen Polaritäten', Stuttgart; Leipzig: *Hirzel*, 45 s.
15. Menzhausen, J., 2014, 'Kulturgeschichte Sachsens', Leipzig: *Seemann Henschel*, 344 s.
16. Oldecop, J., 1891, 'Chronik des Johan Oldecop', Tübingen: *Laupp*, 720 s.
17. 'Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen', 2006, J. Herrmann, G. Wartenberg, C. Winter [Hrsg.], Bd. 6, Berlin: *Akademie-Verlag*, LIX, 1253 s.
18. Smolinsky, H., 1990, 'Albertinisches Sachsen', *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1600*, Bd. 2, Münster: *Aschendorff*, s. 8–33.
19. Stupperich, R., 1960, 'Melanchthon', Berlin: *G. Reiner Verlag*, 320 s.
20. Wartenberg, G., 1989, 'Die Entstehung der sächsischen Landeskirche von 1539 bis 1559' *Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen*, Berlin: *Evangelische Verlagsanstalt*, s. 67–90.
21. Wartenberg, G., 2006, 'Das Verhältnis zu den Ernestinern Wartenberg', *Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen*, J. Herrmann, G. Wartenberg, C. Winter [Hrsg.], Bd. 6, Berlin: *Akademie-Verlag*, S. XXIX–XXXII.
22. Winter, C., 2010, 'Sachsen als europäische Großmacht? Moritz von Sachsen als Führer der Opposition gegen Kaiser Karl V', *Denkströme*, H. 4, s. 105–120.
23. Winter, C., 2006, 'Die Zusammenarbeit mit den Fürsten des Heidelberger Bundes', *Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen*,

J. Herrmann, G. Wartenberg, C. Winter [Hrsg.], Bd.6, Berlin: Akademie-Verlag, S. XL–XLIII.

References

1. Betzold, F., 1900, 'Istoriya Reformacii (The History of the Reformation)', T. 2. SPb.: *Izd. L.F. Panteleeva*, 390 s.
2. Ivonin, YuYe., 1994, 'Moric Saksonskij i zagadki ego politiki (Moritz of Saxon and the riddles of his policy)', Ivonin, YuYe. *Imperatory, koroli, ministry. Politicheskie portrety XVI veka. Istoricheskie ocherki (Emperors, kings, ministers. Political portraits of the XVI century. Historical essays)*, Dnepropetrovsk: *Izd-vo DGU*, s. 116–128.
3. Prokop'ev, AYu., 2008, 'Germaniya v epohu religioznogo raskola. 1555–1648 (Germany in the age of religious schism)', SPb.: *Izd-vo S. Peterb. un-ta*, 483 s.
4. Tacenko, TN., 2011, 'Central'nye organy upravleniya v nemeckih territorial'nyh gosudarstvah XVI v. (Central administrative bodies in German territorial states of the 16th century)' *Vlastnye instituty i dolzhnosti v Evrope v Srednie veka i rannee Novoe vremya (Power institutions and positions in Europe in the Middle Age and early Modern Age)*, M.: *KDU*, s. 187–210.
5. 'Der Ausgang des "Fürstenkriegs": Passauer Vertrag 1552', 2001, *Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung, R. A. Müller [Hrsg.]*, Bd. 3, Stuttgart: *Reclam*, s. 464–466.
6. Brandi, K., 1979, 'Reformation und Gegenreformation', Frankfurt am Main: *Societäts-Verlag*, 556 s.
7. Groß, R., 2007, 'Die Wettiner', Stuttgart: *Kohlhammer*, 324 s.
8. Hauschild, W.-D., 2005, 'Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte', Bd. 2. Gütersloh: *Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus*, 978 s.
9. Herrmann, J., 2006, 'Die Verhandlungen in Passau und der Passauer Vertrag', *Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen, J. Herrmann, G. Wartenberg, C. Winter [Hrsg.]*, Bd.6, Berlin: *Akademie-Verlag*, S. XXI–XXIV.
10. Issleib, S., 1907, 'Moritz von Sachsen als evangelischer Fürst. 1541–1553', Leipzig: *Barth*, 214 s.

11. Jung, MH., 2012, 'Reformation und Konfessionelles Zeitalter (1525–1648)', Göttingen: *Vandenhoeck und Ruprecht*, 288 s.
12. Junghans, H., 1996, 'Martin Luther und Wittenberg', München; Berlin: *Koehler und Amelang*, 222 s.
13. Kroll, F.-L., 2014, 'Geschichte Sachsens', München: *Beck*, 128 s.
14. Leppin, V., 2008, 'Die Wittenberger Reformation und die Prozess der Transformation kultureller zu institutionellen Polaritäten', Stuttgart; Leipzig: *Hirzel*, 45 s.
15. Menzhausen, J., 2014, 'Kulturgeschichte Sachsens', Leipzig: *Seemann Henschel*, 344 s.
16. Oldecop, J., 1891, 'Chronik des Johan Oldecop', Tübingen: *Laupp*, 720 s.
17. 'Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen', 2006, J. Herrmann, G. Wartenberg, C. Winter [Hrsg.], Bd. 6, Berlin: *Akademie-Verlag*, LIX, 1253 s.
18. Smolinsky, H., 1990, 'Albertinisches Sachsen', *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1600*, Bd. 2, Münster: *Aschendorff*, s. 8–33.
19. Stupperich, R., 1960, 'Melanchthon', Berlin: *G. Reiner Verlag*, 320 s.
20. Wartenberg, G., 1989, 'Die Entstehung der sächsischen Landeskirche von 1539 bis 1559' *Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen*, Berlin: *Evangelische Verlagsanstalt*, s. 67–90.
21. Wartenberg, G., 2006, 'Das Verhältnis zu den Ernestinern Wartenberg', *Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen*, J. Herrmann, G. Wartenberg, C. Winter [Hrsg.], Bd. 6, Berlin: *Akademie-Verlag*, S. XXIX–XXXII.
22. Winter, C., 2010, 'Sachsen als europäische Großmacht? Moritz von Sachsen als Führer der Opposition gegen Kaiser Karl V', *Denkströme*, H. 4, s. 105–120.
23. Winter, C., 2006, 'Die Zusammenarbeit mit den Fürsten des Heidelberger Bundes', *Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen*, J. Herrmann, G. Wartenberg, C. Winter [Hrsg.], Bd. 6, Berlin: *Akademie-Verlag*, S. XL–XLIII.